

Sofokles
Oidipous en Antigone
Drie tragedies

Vertaald en toegelicht door
Patrick Lateur

DAMON

Inhoud

Koning Oidipous	7
Oidipous in Kolonos	79
Antigone	165
Aantekeningen	222
Sofokles en Thebe	255
Namenregister	286
Over de vertaler	295

Koning Oidipous

Οιδίπους Τύραννος

Personages

Oidipous

Priester

Kreon

Koor van Thebaanse ouderlingen

Teiresias

Iokaste

Bode uit Korinthe

Herder van Laios

Bode uit het paleis

Toneel

Voor het paleis in Thebe

Structuur

Prologos	1-150
Parodos	151-215
Eerste epeisodion	216-462
Eerste stasimon	463-512
Tweede epeisodion	513-862
Kommos	649-696
Tweede stasimon	863-910
Derde epeisodion	911-1085
Derde stasimon	1086-1109
Vierde epeisodion	1110-1185
Vierde stasimon	1186-1222
Exodos	1223-1530
Kommos	1297-1366

OIDIPOUS

Mijn kinderen, de jongste loot van Kadmos' oude stam, jullie zitten op de treden hier voor mij als smekelingen met een twijgenkrans. Waarom? De stad geurt helemaal naar wierook, tegelijk weergalmt zij van aanroepingen en jammerklachten. Ik vind het niet behoorlijk, kinderen, hierover van boden iets te horen, dus sta ik hier zelf. Mijn naam is Oidipous, mijn faam kent iedereen.

Kom, grijsaard, zeg me – u bent de geschikte man om uit hun naam te spreken – wat dreef jullie hier, een angst of een verlangen? Weet, dat ik bereid ben jullie van dienst te zijn in alles. Harteloos was ik, als ik niet mee zou voelen met zo'n smeken.

PRIESTER

Wel, Oidipous, vorst van mijn land, u ziet ons hier gezeten bij uw altaren, divers van leeftijd, de enen nog niet eens in staat om ver te vliegen, de anderen gebukt onder de ouderdom. Ik ben Zeus' priester, zij het puik van onze jeugd. De rest van Thebe zit met zijn bekransde twijgen bij twee Athenatempels op de agora's en de orakelplaats van as bij de Ismenos. De stad wordt nu, zoals u zelf ook ziet, zwaar heen en weer geslingerd, kan het hoofd niet meer verheffen vanuit de diepten van de dodelijke deining. Verdorren doet zij in de vruchtknop op de akkers, verdorren in de kudden grazend in de weiden, in vrouwen die onvruchtbaar baren. Bovendien sloeg op de stad de vuurdragende godheid in,

de pest door iedereen gehaat. Hij teistert haar.
 Zo raakt het huis van Kadmos leeg, de zwarte Hades
 wordt rijkelijk gevuld met jammeren en kermen.

Ik zit nu met die jongeren u niet te smeken
 omdat wij u als een gelijke van de goden
 zien, nee, u bent voor ons wel de voornaamste mens
 zowel in wereldse problemen als in omgang
 met goden. Want u was het die naar Kadmos' stad kwam,
 voor ons de schatting ophief die we steeds betaalden
 aan de meedogenloze Sfinx. U deed dat zonder
 van ons iets meer te weten of gehoord te hebben.
 Men zegt en men gelooft dat u met goddelijke
 hulp ons bestaan opnieuw in goede banen leidde.

Nu richten wij ons allemaal tot u en smeken,
 vorst Oidipous, de machtigste in aller ogen:
 bedenk voor ons een uitkomst, wellicht weet u iets,
 vernam u van een god of van een mens een boodschap.
 Ik zie dat mensen, die ervaring hebben, ook
 met hun advies het beste resultaat bereiken.
 Kom, sterkste sterveling, richt onze stad weer op.
 Kom, wees uw faam indachtig, want dit land noemt u
 vandaag zijn redder wegens uw bewezen inzet.
 En laat ons nooit uw heerschappij herinneren
 als iets dat ons deed opstaan om daarna te vallen.
 Nee, richt de stad weer op, houd haar onwrikbaar recht.
 U schonk ons eertijds het geluk, dat voorteken
 is gunstig. Blijf dan ook vandaag uzelf gelijk.
 Als u dit land bestuurt zoals u dit nu doet,
 regeert u beter een bevolkt land dan een leeg.
 Want een verlaten schip of bolwerk deugt voor niets
 als het niet wordt bemand door wie er moeten leven.

OIDIPOUS

Mijn arme kinderen, wat jullie komen vragen
 is mij bekend, niet onbekend. Ja, ik weet goed
 dat jullie allen ziek zijn. Maar zo ziek als jullie
 zijn, niemands ziekte is zo zwaar als die van mij.
 Bij elk van jullie treft de pijn toch iedereen

apart en niemand anders. Mijn hart is bedroefd
om onze stad, om mij en jullie tegelijk.
Dus jullie hebben mij niet uit mijn slaap gewekt.
Besef dat ik al vele tranen heb gestort,
ook vele wegen ging en doolde in gedachten.
De enige remedie die ik kon bedenken
na grondig onderzoek heb ik ook aangewend.
Menoikeus' zoon, mijn schoonbroer Kreon, stuurde ik
naar Delfi om er in Apollo's huis te horen
wat ik moet doen of zeggen om de stad te redden.
Als ik bereken hoeveel dagen er verstreken,
ben ik bezorgd: wat overkwam hem? Want hij blijft
maar weg, meer dan verwacht en meer dan redelijk.
Zodra hij hier is, doe ik alles wat de god
onthult. Want anders was ik wel van slechte wil.

PRIESTER

U sprak op het gepast moment. Zojuist geven
die mensen ginder een signaal dat Kreon nadert.

OIDIPOUS

O, heer Apollo, laat zijn komst voor ons goed nieuws
en redding brengen, even stralend als zijn oog!

PRIESTER

Hij brengt ons heerlijk nieuws, lijkt mij, want anders kreeg
zijn hoofd geen volle krans van bessen en laurier.

OIDIPOUS

Wij weten het direct. Hij is al dicht, hij hoort ons.
Wel, Kreon, jij, zoon van Menoikeus en mijn zwager,
met welke uitspraak van de god kom jij bij ons?

KREON

Goed nieuws! Zelfs wat ondraaglijk is kan volgens mij,
als het goed afloopt, enkel maar geluk bezorgen.

Oidipous in Kolonos

Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῶ

Personages

Oidipous

Antigone

Burger van Kolonos

Koor van ouderlingen uit Kolonos

Ismene

Theseus

Kreon

Polyneikes

Bode

Toneel

Het gehucht Kolonos op het platteland in de omgeving van Athene.

Het heilig bos van de Eumeniden, een rotspartij en een ruitersbeeld van de lokale heros Kolonos.

Structuur

Prologos	1-116
Parodos	117-253
Eerste epeisodion	254-667
Kommos	510-548
Eerste stasimon	668-719
Tweede epeisodion	720-1043
Tweede stasimon	1044-1095
Derde epeisodion	1096-1210
Derde stasimon	1211-1248
Vierde epeisodion	1249-1555
Kommos	1447-1499
Vierde stasimon	1556-1578
Exodos	1579-1779
Kommos	1670-1750

OIDIPOUS

Antigone, kind van een oude blinde man,
in welke streek zijn wij, wie woont er in die stad?
Wie zal vandaag de zwerver Oidipous bedenken
met een bescheiden aalmoes? Ik vraag weinig, krijg
nog minder zelfs dan weinig. Dat volstaat voor mij.
Het lijden en het lange leven dat ik leidde,
en voorts mijn trots karakter, waren mij een leerschool:
ik ben tevreden. Dochterlief, als jij hier ergens
een rustplek ziet, profaan of in een godgewijd
domein, blijf staan en help me om daar neer te zitten.
Zo kunnen wij te weten komen waar wij zijn.
Wij zijn hier vreemd, wij moeten dat van de bewoners
vernemen, en zo horen wij wat ons te doen staat.

ANTIGONE

Mijn arme vader Oidipous, mijn ogen zien
daar in de verte torens die een stad beschermen.
Vermoedelijk is dit hier een geheiligd oord:
een weelde van laurier, olijven, wingerdranken
en daarin laten dicht geveerde nachtegalen
hun mooie stem weerklinken. Zet je hier maar neer
op deze ruwe steen, want voor een oude man
heb jij toch wel een grote afstand afgelegd.

OIDIPOUS

Laat mij nu neerzitten en blijf de blinde hoeden.

ANTIGONE

Dat moet ik niet meer leren, ik doe dat al lang.

OIDIPOUS

Kan jij me zeggen waar wij zijn terechtgekomen?

ANTIGONE

Athene, weet ik vast. Maar waar precies, dat niet.

OIDIPOUS

Elke voorbijganger sprak ons ook in die zin.

ANTIGONE

Zal ik gaan informeren hoe de plek hier heet?

OIDIPOUS

Ja, dochter, als er hier tenminste valt te leven.

ANTIGONE

Er wonen mensen! Ik denk zelfs dat ik niks hoeft te doen, want daar zie ik al iemand die ons nadert.

OIDIPOUS

Komt hij dan al in onze richting aangelopen?

ANTIGONE

Oh, meer dan dat, hij staat hier al. Dus vraag de man wat jij hem graag wilt vragen, hij staat vlak voor jou.

OIDIPOUS

De ogen, vreemdeling, van deze vrouw kijken gelijk voor mij en haar. Ik hoor van haar dat u gelegen komt om ons te zeggen wat onduide...

KOLONIËR

Vóór u een vraag wilt stellen, weg van deze plaats!
Dit oord is heilig en u mag het niet betreden.

OIDIPOUS

Welk oord is dit hier? Welke god is het gewijd?

KOLONIËR

Hier komt en woont geen mens! Vreeswekkende godinnen,
dochteren van Duisternis en Aarde, huizen hier.

OIDIPOUS

En hun verheven naam waarmee ik hen kan bidden?

KOLONIËR

Alziende Eumeniden noemt het volk hen hier,
maar elders hebben zij een aangepaste naam.

OIDIPOUS

Dat zij genadig deze smekeling ontvangen,
de grond waarop ik zit zal ik niet meer verlaten.

KOLONIËR

Wat wil dat zeggen?

OIDIPOUS

Ik herken mijn lotsbestemming.

KOLONIËR

Ik durf u zelfs niet weg te jagen zonder uitspraak
van onze stad. Ik laat haar weten wat u doet.

OIDIPOUS

Maar bij de goden, vreemde, wijs een arme zwerver
als ik nu toch niet af, geef antwoord op mijn vraag.

KOLONIËR

Spreek op, van mij heeft u geen afwijzing te vrezen.

OIDIPOUS

Wat voor een oord is het dat wij betreden hebben?

KOLONIËR

Wel, luister. Alles wat ik weet komt u te weten.
Geheel dit oord is heilig, hier huist de vereerde

Aantekeningen

De nummers verwijzen naar de verzen in de brontekst.

Koning Oidipous

Proloog (1-150)

- 1 *Mijn kinderen*: de koning spreekt vaderlijk tot de smekelingen.
- 3 *twijgenkrans*: smekelingen droegen een tak van olijven of laurier met wollen linten.
- 16 *uw altaren*: voor de huizen, en hier voor het koninklijk paleis, stonden vaak altaren.
- 17 *de anderen*: meervoud voor enkelvoud, want *Zeus' priester* (18) is hier de enige ouderling.
- 20 *twee Athenatempels*: gewijd aan Athena Onka en Athena Kadmeia – *agora's*: er waren er twee in Thebe.
- 21 *orakelplaats met as*: waar voorspellingen gebeurden door het nagaan van de as van brandoffers. Herodotos vermeldt de orakelplaats in *Historiën* 8.134.
- 23-24 *geslingerd*: beeld van het schip van de staat in een storm.
- 26-27 *onvruchtbaar baren*: misgeboorten – *vuurdragende god*: de pest(koorts) wordt voorgesteld als een godheid. In *Oidipous in Kolonos* 55 staat datzelfde epitheton bij Prometheus, die het vuur bij de mensen bracht.
- 30 *rijkelijk*: Sofokles alludeert op Πλοῦτος, de naam voor de god van de rijkdom, soms gelijkgesteld met Hades, de god van de onderwereld. Cf. Pluto bij de Romeinen.
- 36 *schatting ophief*: het verlies van mensenlevens door het monster werd opgeheven door Oidipous' oplossing van het bekende raadsel. Sofokles zelf gaat nergens in op de inhoud van dat enigma. Cf. 510.
- 51-52 *dat voorteken was gunstig*: het oplossen van het raadsel was een teken van goddelijke gunst en dus een gunstig voorteken voor wat nu verder van Oidipous wordt verwacht.
- 61 *zo zwaar als die van mij*: vanaf het begin speelt in dit stuk de tragische ironie een grote rol. Oidipous' woorden klinken voor de toeschouwers of

lezers anders dan Oidipous bedoelt. Hij lijdt inderdaad, maar op een andere manier dan hij tot dusver beseft. Cf. ook de tragische ironie in 132, 137 en 141.

112 *die Laios*: Oidipous gebruikt een lidwoord bij de naam Laios, ook in 558, 729 en 740. Het lidwoord wijst op een afstand tussen Oidipous en de voor hem vreemde Laios: 'de man Laios, voorwerp van ons onderzoek'. Wij vertalen telkens met 'die'.

114 *naar Delfi*: om Apollo te vragen of het kind (Oidipous) dat hij had laten wegbrengen, nu echt gestorven was. Cf. Euripides, *De Fenicische vrouwen* 35-37. Oidipous was op dat ogenblik onderweg om inlichtingen te winnen over zijn ouders.

124 *smeergeld*: Oidipous is achterdochtig en denkt aan paleisrevolte en huurmoordenaars.

128 *het vorstenhuis*: Oidipous denkt niet alleen maar aan een koning, ook aan het huis van de Labdakiden, dat door een Thebaanse samenzwering zou bedreigd zijn.

144 *een ander*: iemand uit Oidipous' gevolg.

Parodos (151-215)

151 *orakelstem van Zeus*: Zeus spreekt door de mond van zijn zoon Apollo, cf. Aischylos, *Eumeniden* 19: 'hij werd woordvoerder van Zeus, zijn vader.'

151-52 *goudrijke Delfi*: allusie op de kostbare wijgeschenken en op het goud en zilver dat in de tempel kon worden gedeponeed als in een bank.

157 *Hoop*: Apollo's antwoord, gunstig of ongunstig, is het resultaat van de hoop die het koor koestert.

161 *Artemis*: met een allusie op Artemis Eukleia (goede naam, beroemd), die vereerd werd op een agora van Thebe.

177 *oever van de avondgod*: de oever van de Acheron, rivier in de onderwereld, die gesitueerd wordt in het westen (Homeros, *Odysee* 12.81).

190 *Ares*: is bij Sofokles meer dan alleen maar de oorlogsgod (191: 'zonder bronzen schild'), hij is de grote verdelger en hier de personificatie van de pest zelf.

195 *bed van Amfitrite*: wellicht de Atlantische Oceaan (Herodotos 1.102).

197 *deining bij Thrakië*: de Zwarte Zee, het andere uiteinde dat met de Atlantische Oceaan (cf. vorige annotatie) de toen bekende wereld omsloot.

211 *euhoi*: de rituele kreet van de mainaden-bacchanten in het gevolg van Dionysos.

Sofokles en Thebe

*Klimop, kruip zachtjes
over Sofokles' graf, zachtjes,
en spreid je frisgroene vlechten.
Laat alom de rozenblaadjes bloeien. Laat
de wijnstok - hij houdt van druiven -
zijn kronkelende ranken vlechten in het rond.*

*Want de honingzoete dichter
was goedleers en schrander.
In zijn kunst liet hij dat zien
met de hulp van Gratiën en Muzen.¹*

1. Athene en de tragedie in de vijfde eeuw

Tegen de zuidelijke flank van de Akropolis in Athene ligt het Dionysostheater, waar in de vijfde eeuw v.C. de drie grote tragici hun successen behaalden tijdens het stedelijke toneelfestival, de Grote Dionysia. Dat feest ter ere van Dionysos, de god van wijn en vervoering, zou teruggaan op de cultuurpolitiek van alleenheerser Peisistratos. Hij was het die kort na 545 het feest instelde waarop dithyramben, uitbundige liederen, werden gezongen voor de godheid. In *Poëtica* 1449a10-11 zegt Aristoteles: 'De tragedie is voortgekomen uit uitvoeringen van de dithyrambe.'² De zangers waren als saters verkleed en hun bokkenpoten zouden de oorsprong van het woord tragedie kunnen verklaren: τραγῳδία, een samenstelling van τράγος – bok en ᾠδή – zang, betekent dan bokkenzang. Tijdens de Dionysia van 534 v.C. wint Thespis met zijn werk een eerste prijs, wat erop wijst dat er toen al sprake was van een wedstrijd. Thespis trad wellicht voor het eerst ook zelf als

1 Simias van Rhodos (ca. 300 v.C.), *Anthologia Graeca* 7.22 in: Patrick Lateur, *Dichters hebben vele moeders. 150 literaire epigrammen uit de Anthologia Graeca*, Voltaire, 's-Hertogenbosch, 2007, p. 114.

2 Aristoteles, *Poëtica* (vert. Piet Gerbrandy en Casper De Jonge), Historische Uitgeverij, Groningen, 2017, p. 51.

acteur op en plaatste zich tegenover het koor, een belangrijke stap in het ontstaan van het toneelgenre. Volgens Aristoteles bracht Aischylos een tweede acteur in en verminderde hij de rol van het koor, Sofokles voerde een derde speler in (*Poëtica* 1449a15-19). Op die manier waren toehoorders voortaan toeschouwers. Tot dusver *luisterde* men naar de homerische epen en de liederen van de lyrische dichters, twee eeuwen na Homeros vroeg het nieuwe literaire genre ook *kijkers*. En de plaats waar men naar het spel van de acteurs keek (θεάομαι) heette τὸ θέατρον, het theater.

Het theater van Dionysos was in het begin van de vijfde eeuw v.C. nog van hout, een halve eeuw later werd het in steen opgetrokken. De hele vijfde eeuw door werd er op die plaats gewedijverd voor de klimopkrans. Vele van de tweëndertig bewaarde tragedies, slechts een fractie van de toneelproductie in die eeuw, vielen in de prijzen. Zo zagen de Atheners in 472 Aischylos bekroond voor een trilogie met onder meer *Perzen*, de oudste ons bewaarde tekst uit de Europese toneelliteratuur. Sofokles' *Antigone* won in de Grote Dionysia van 442 en Euripides werd er postuum gelauwerd voor zijn *Bacchanten* in 405. De drie grote namen domineerden de Atheense bühne in de eeuw van politieke en culturele hoogconjunctuur. De antieke literatuurgeschiedenis verbindt de drie tragici zelfs met elkaar: in 480 v.C. leidde Sofokles de dans van efeben die de goden dankten om de overwinning op de Perzen in de Slag bij Salamis, waarin Aischylos actief meevocht, uitgerekend op de dag dat Euripides werd geboren. Dit anekdotische synchronisme is niet meer dan een spel, maar het symboliseert wel hun onderlinge samenhang. Het wijst gelijk op het leeftijdsverschil waardoor hun respectieve mens- en wereldbeeld mee evolueerde met de veranderende tijdsgeest. Tussen de nog archaische en theologische visie van Aischylos' werk en het oeuvre van Euripides dat onder invloed van de sofistiek sterk de nadruk legt op de mens met al zijn passies, laat Sofokles in zijn toneel de mens zelf zijn keuzes maken op de weg naar geluk of ongeluk. Aristoteles drukt het zo uit in *Poëtica* 1460b32-35: 'Bovendien komt het voor dat de dichter wordt bekritiseerd omdat zijn werk niet waarheidsgetrouw is, terwijl het misschien wel weergeeft hoe iets had moeten zijn. Zo zei Sofokles dat hij de

mensen uitbeelde zoals ze hadden moeten zijn, Euripides zoals ze echt waren. Welnu, daarin schuilt dus de oplossing.’³

Tijdens de feestweek keken de Atheners als een gemeenschap naar de tragedies. De Grote Dionysia werden beleefd als een evenement voor de collectiviteit in een mix van religieuze, culturele en politieke elementen. In de vijfde eeuw had de stof van de dithyramben, het leven van Dionysos, al lang plaats gemaakt voor uiteenlopende mythische verhalen uit de aloude Trojaanse, Mykeense en Thebaanse sagen-cycli. Aischylos’ *Perzen* uit 472 is het enige bewaarde historische stuk. De woelige en boeiende decennia waarin de Atheense democratie openbloeide had de tragedieschrijvers kunnen inspireren om eigentijdse stukken te schrijven. Maar wellicht heeft de mythe, die steeds afstand creëert, de bloei van het toneel juist bevorderd en het genre een universele dimensie gegeven. De mythe inspireerde ook Pindaros, tijd- en geestgenoot van Aischylos, wanneer hij in zijn zegezangen de stam en de stad eerde van winnaars in de Spelen. De aloude verhalen gaven die koorliederen een weidse vlucht zonder in particularisme vast te steken. Zo hebben ook de tragici in die vijfde eeuw zich altijd gericht op wat universeel is en wezenlijk. De mythe gaf hun de mogelijkheid te ontsnappen aan te plaats- en tijdgebonden materie. Hun werk sprak de verzamelde gemeenschap aan, niet alleen maar een fractie van de bevolking. En het hield de toeschouwers een beeld voor van wereld, mensen en goden waaraan zij zich konden spiegelen. Het totaalspektakel van woord en muziek, van zang en dans – wij kennen nagenoeg alleen nog de woorden – confronteerde de toeschouwer met de vragen van altijd. In dat hoogst originele samengaan van dialogerende acteurs en zingend koor groeiden de mythen van Agamemnon en Orestes, van Oidipous en Antigone, van Medeia, Prometheus en vele anderen uit tot lessen over het menselijk bestaan voor toehoorders van toen en voor lezers van nu.

Het Thebaanse drieluik van Sofokles situeert zich in een van die grote mythen, het verhaal van het huis van Labdakos.

3 *Ibidem*, p. 98-99.

2. Het huis van Labdakos

*Laios, zoon van Labdakos,
jij bad om een gelukkig nageslacht.
Ik schonk jou een geliefde zoon.
Maar het Lot beschikte
dat jij het zonlicht achterlaat
door de handen van je zoon.
Dat is mijn wil.⁴*

De mythen van Oidipous en Antigone, Eteokles en Polyneikes kennen vele varianten. Een antieke bron voor die verhalencyclus is *Bibliotheek* III.5.7-7.1 van Apollodoros⁵, Robert Graves⁶ geeft een goed overzicht van de zijsprongen van het verhaal.

Labdakos was de zoon van Polydoros en Nykteïs, en kleinzoon van Kadmos, stichter van Thebe, en Harmonia. Hij gaf zijn naam aan het vervloekte geslacht van de Labdakiden.

Oorzaak van die vloek was zijn zoon Laios, die volgens Apollodoros III.5 als gast van Pelops verliefd werd op zijn zoon Chrysispos en hem ontvoerde. Pelops vervloekte hem en het orakel van Delfi waar-schuwde dat hij best geen kind kreeg, want het zou hem doden en de ondergang van Thebe veroorzaken. Laios werd koning van Thebe en huwde met Iokaste. Toen zij toch van een zoon beviel, gaven zij het kind mee aan hun herder om het te vondeling te leggen op de berg Kithairon. De voetjes van de baby waren vastgebonden en zwellen, zo kwam het kind aan zijn naam, Oidipous (Οἰδί-πους, Zwel-voet). Nu ontmoette de Thebaanse herder in de buurt van de Kithairon een herder die in dienst was van de Korinthische koning Polybos. Hij gaf hem het kind en deze schonk het aan zijn vorst, die kinder-loos was gebleven. Oidipous groeide op aan het hof in Korinthe en was ervan overtuigd de zoon te zijn van koning Polybos en koningin Periboia. Maar wanneer een jonge Korinthiër hem in een ruzie duidelij maakte dat hij dat niet was, ging Oidipous op zoek naar zijn ware

4 Anonymus, *Anthologia Graeca* 14.67 in: Patrick Lateur, *Helden. 150 epigrammen uit de Anthologia Graeca*, Damon, Eindhoven, 2019, p. 135.

5 Apollodoros, *De Mythologische Bibliotheek*, vert. John Nagelkerken, Voltaire, 's-Hertogenbosch, 2006, p. 84-90.

6 Robert Graves, *Griekse mythen*, De Haan, Houten, 1990, p. 359-370.